

A készülő vallásügyi törvény elé

Az állam és az egyház viszonya az egyház keletkezése óta nehéz, sokat vitatott kérdés. Megértéséhez mind a történelmi előzmények ismerete, mind a különböző, jelenleg létező megoldási kísérletek áttekintése hasznos lehet, de végső soron azt minden korban és minden adott társadalomban az abban élőknek kell lelkiismeretük és politikai felfogásuk szerint rendezniük. Szándékkal hivatkoztam mind a lelkiismeretre, mind a politikai nézetekre. Az egyes keresztény embernek mint társadalmi egyednek egyházához és hazájához való viszonya egyaránt lelkiismereti kérdés. Ugyanakkor az államszervezet és képviselőinek viszonya az egyházhoz vagy az egyházakhoz természetesen politikai kérdésként jelenik meg, mert csak mint ilyen fogható meg és szabályozható.

A kérdéskörnek könyvtárra menő történeti és modern irodalma van, melynek ismerete az egyszerű hívőtől nem kívánható meg. A probléma megértéséhez azonban szükség van bizonyos előzmények áttekintésére, alapfogalmak ismertetésére.

Véleményem szerint egyházunk kezdetben nem igényelte magának sem az állam felett álló, sem az egyedülvaló lelki hatalom privilégiumát. Jézus elutasította a jogi kérdésben tőle támogatást várót: „Atyámfia, ki tett engem bíróvá közöttetek!” (Lk 12, 13), és Pilátusnak kijelentette: „Az én országom nem e világból való” (Jn 18, 36). Szent Péter levelében arra utal, hogy minden világi hatalom Istentől való, s engedelmessegre szólít fel Néró és a császárság, illetve a rabszolgotartók iránt (1Pt 2, 17–18). Megható, hogy Szent Pál Filemonhoz írott kis levelében mennyire betartja a társadalmi rend szabályait. A kereszténység azonban kezdettől igényelte az Isten megvallásának, parancsai betartásának, a közösségi istentisztelet tartásának jogát, s e téren így vallotta: „Inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek” (ApCsel 4, 19). E felfogását egyébként a római birodalmi nézetekkel szemben — melyek a *ius sacrum*ot a *ius publicum* részének tartották — a korabeli zsidóság is osztotta. Osztotta úgy, hogy a saját világi törvényeit is isteni törvényként tartotta meg. E gyakorlatra utal a Szentírás „a törvény ő, a kegyelem élet” kijelentése.

Amikor a kereszténység a római birodalomban elnyerte a szabad működés jogát (313), majd államvallássá lett (396), tanai a római felfogás szerint bekerültek a *ius publicum*ba, s ezzel vonatkozott rájuk a császár jogköre: *Quod principi placuit, legis habet vigorem*. Ez a bizánci birodalomban annak fennálltáig elismert volt és átvezet a keleti uralkodók, így az orosz cárok cezaropapizmusához. A nyugat-római birodalom bukásával azonban az új európai keresztény államokban az egyház hatalmas, a műveltségen és a jogfolytonosságon alapuló tekintélyhez jutott; az uralkodók uralmuk jogosultságát a 10. század ideológiája szerint az egyházi rendhez hasonló szentségi felkenéssel nyerték el; végül Nagy Károlyt a pápa kente fel császárrá, sokáig ő volt az egyetlen, aki annak tekintette, míg végül Bizánc is elismerte az új nyugati birodalmat, és I. Ottó trónörököse Teophano hercegnyóvel köthetett házasságot.

Alig múlt el a két császár versengése, kezdődött a két „egyházfő”, s ez nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati császár is az egyház védőjeként, majd feletteseként jelentkezzen. Amikor az investitúraharc során a bolognai jogászok kiemelték Justinianus Codexéből a fent idézett tételt és Barbarossa Frigyes elé tárták a roncgialiai birodalmi gyűlésen (1158), csak azt támasztották alá jogi érvekkel, amit a hatalom amúgy is követelt. Az egyház átmeneti győzelme ellenére tényleges hatalom híján végül is alulmaradt a cezaropapizmusért folytatott küzdelemben — tegyük hozzá, ez vált javára.

A középkor végén az egyház belső életében mutatkozó lazulások ellenében fellépő

reformáció az egyház oldaláról bontja meg a *respublica christiana* addig is inkább eszmei egységét. Helyébe az egy állam — egy egyház gondolata tolakodik, s ez az állami felsőbbrendűségnek a nemzetek feletti katolicizmussal szembeni szükségszerű állásfoglalását hozza a jogelméletben, de a gyakorlati politikában is, mégpedig nemcsak a reformációt befogadó államokban (mint például Angliában). A hierokratikus egyház helyébe lépő államegyháziság ideológiája tagadta az egyházi tanokban addig feltűnő *potestas directa* gondolatát (az egyház jogosult közvetlen hatalmat gyakorolni az állami felsőbbtség felett), de elvette a helyébe állított *potestas indirecta in temporalia* gondolatát is, mely szerint ha az állam a maga uralmi tevékenysége körében az egyház jogait sértené, az egyház, mint a hit és erkölcs őre, *ratione peccati* jogosult az állami intézkedésekkel szemben fellépni. Elvetették az ennél enyhébb *potestas directiva in temporalia* elméletét is, amely szerint az egyház ugyan nem rendelkezik hatalommal az állammal szemben, de jogosult tanácsaival és figyelmeztetéseivel az egyházi és erkölcsi érdekek szem előtt tartását követelni. A 18. század abszolutista felvilágosult államai ezzel szemben maguknak követelték — túllépve a természetjogászok *iura collegialia* területiális körben érvényesülő elvén, amely az állami főiséget ugyan vallotta, de az egyház természetadta jogát a saját hatalmához nem vitatta — a következő állami jogköröket az egyházakkal szemben:

1. *ius protectionis* — az egyházak állami támogatására és védelmére vonatkozó jog;
2. *ius inspectionis* — az egyházak tevékenységéről való tájékozódás joga;
3. *ius cavendi* — megelőző intézkedések az egyházak részéről az államot fenyegető cselekmények ellen;
4. *ius placeti* — az egyházi rendeletek kihirdetésének, a kinevezéseknek függővé tétele az állami engedélytől;
5. *ius reformandi* — az egyházi visszaélések megszüntetésének joga;
6. *ius domini* *supremi* — állami fötulajdon az egyházak vagyona felett éppúgy, mint az állampolgárok vagyona felett.

A felületes szemlélő számára is világos mindeme gondolatok elévületlensége. Előbb azonban a francia forradalom hatására ennél enyhébb irányzatok kerekedtek felül. Egyes államokban megkísérelték — a vallás magánügy elve alapján — az egyházak és az állam teljes szétválasztását. Mások, közbülső megoldást keresve az abszolút állami felsőbbtség és a teljes nemtörődömség között, az államegyházak megvalósítására törekedtek. Az elsőre a múlt században Franciaország, majd az Egyesült Államok és Mexikó, a másodikra hazánk, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia vagy a német császárság volt jó példa; egyes államok, mint Nagy-Britannia vagy a keleti egyház államai, így az orosz cárizmus megmaradtak az abszolút államegyház jogi állapotában.

Ahol az államot és az egyházakat szigorúan elválasztják egymástól, az állam a vallásos emberekkel mint állampolgárokkal áll szemben; egyházaikat pedig állampolgári szervezeteknek tekinti, ugyanolyanoknak, mint bármely más polgári társulást. Az egyházak, illetve azok egyes részei jogképességét, jogi személyiségét, így önálló szervezetre és vagyonra, valamint képviselőkre való jogosultságát az általános előírásoknak megfelelően ismeri el az állam. Mint említettük, ez a teljes szétválasztás eddig általában olyan államokban valósult meg, amelyek a polgári szabadságjogokat tiszteletben tartották, ezért az egyházak számára ez a megoldás korántsem volt olyan kedvezőtlen, mint az első ránézésre gondolhatnók. Mindenesetre ezekben az államokban a teljes szétválasztás többnyire egyházellenes beállítottságú politika gyümölcse volt, s az egyházak bizonyos privilegizált helyzetét váltotta fel, így visszavetette az egyház fejlődését. Néhol az egyházak mint közösségek működésének megakadályozását is jelentette és gyakran együtt járt az egyházi vagyon úgynevezett szekularizációjával is. Míg az Egyesült Államokban például az egyházak vagyona érintetlen, az egyház iskola- és szeretetotthon-létesítési joga, szerzetesrendjeinek működése általában csorbítatlan maradt (s ez egyébként sem a katolikus

egyház államegyháziságának helyébe lépett); ezzel szemben Franciaországban, de még inkább Mexikóban a szétválasztás súlyos üldöztetéssel párosult mindazok ellen, akik az állami hatalmon kívül más felsőbbséget, így a Szentszékét elismerték maguk felett. Ezért egyházunk vezetői szembeszálltak a századforduló liberalizmusának ilyen törekvéseivel.

Hamarosan kiderült azonban, hogy nem ez a legrosszabb a keresztény egyházak számára. A náci német állam elvben nem kényszerítette az egyházakat a mexikóihoz hasonló szekularizációra, ám a vallás- és a lelkiismereti szabadság szempontjából legalább akkora, burkolt formájában talán még súlyosabb veszélyt is jelentett. A hivatalos politika, főleg a fasiszta Olaszországban, nem hirdetett ugyan nyílt harcot az egyház ellen, ám a mélyben aknamunkát fejtett ki, melynek megnyilvánulásait szemforgató módon sajnálatos esetlegességeként emlegette. Az egyház ezekben az államokban megpróbálta nemzetközi szerződésekre, konkordátumokra foglalni követeléseit az állammal szemben, s ezek sorra meg is születtek. A jog érvényesítésére szolgáló hatalommal azonban a szerződő felek egyike nem rendelkezett. Olyanok voltak e konkordátumok, mint a nemzetközi jog más statútumai is: kizárólag az erő pozíciójából alkalmazhatók; az egyházak részéről tehát gyakorlatilag sehogy.

Ilyen konkordátummal szabályozták az Osztrák–Magyar Monarchiában is a katolikus egyház helyzetét (1895:43 tc.). A katolikus egyház ebben az országban kedvezőbb helyzetben volt, mint a társegyházak legtöbbje.

A konkordátum megalkotásában szerepet játszott a magyar királyok egyházalapító hagyományon alapuló főkegyúri joga is, ami magában foglalta az uralkodó azon kötelezettségét, hogy gondoskodik a katolikus egyházról. (A protestáns egyházak számára az uralkodó – mint erdélyi fejedelem – csak a szabad működés jogát biztosította.) A katolikus egyházzal szembeni kötelezettség azonban csak lelkiismereti ráhatással volt érvényesíthető. Ezzel szemben viszont az uralkodó vindikálhatta magának azt a jogot, hogy népei javát a saját lelkiismerete szerint ítélje meg; az ebből adódó ellentmondások például az egyházpolitikai harcok idején világosan megmutatkoztak. Az állam az egyházakhoz való viszonyát a következő elvek alapján rendezte és rendezi.

1. Az állam saját törvényeivel szabályozza az egyházak helyzetét, s hozzájuk való viszonyát, egyúttal biztosítja a működésükhöz szükséges autonómiát is.

2. Az állam többnyire elismeri az egyházi szervezet közjogi jellegét, anyagi támogatásban részesíti a szervezeteket, de az egyházi külügyekre állami felségjogon felügyel.

3. Az állam biztosítja a vallás kényszermentességét.

4. Az állami jogrendbe az egyház szervei nem szólhatnak bele. (Magyarországon az egyházi vezetők törvényhozási testületi tagsága következtében ennél kedvezőbb volt a helyzet).

5. Az állampolgárok állami jogi helyzetét vallásuk nem befolyásolja.

6. Az állam igényli az egyházakkal szemben a *ius reformandi*, a *ius inspiciendi* és a *ius protectionis* jogosítványait.

A polgári liberalizmus korában az egyház és az állam teljes elválását szorgalmazók elsősorban a katolikus, az orosz ortodox és az anglikán egyház, valamint a régi feudális autokrata rendszerek összefonódását kívánták kiküszöbölni: a haladás jegyében voltak egyházellenesek. A huszadik századi szekularizáció az eszmei haladás, felvilágosultság érveivel is harcolt az egyházak ellen. Az ellentét igazi oka azonban abban rejlett, hogy az állam és az egyház egyaránt szuverenitásra törekedett.

XIII. Leo pápa *Immortale* Die kezdetű enciklikája (1885) a két szemben álló *societas perfecta* egyenjogúságának tanát hirdette meg és nem igényelte többé a *potestas directa* vagy *indirecta* érvényesítését. Az államoknak azonban ennyi engedmény az adott történelmi pillanatban már nem volt elég. Az államok azt kívánták, hogy az egyes polgár sorolódják be az állampolgárok közösségébe. Minden olyan különleges ideológia, hatalom alá vetettség, amely ezt az állami primátust bárhol megkérdőjelezné, elfogadha-

tatlan volt az állam számára. Az egyházak nem államok az állammal szemben, nem is államok vagy autonóm területek az államban, a vallás magánügy és a vallásos testületek magántestületek. Mint ilyenek, az állam által reprezentált közérdek alá vetendők.

Az egyházi vagyon igénybevétele, és az állami támogatások megvonása különféleképpen érvényesül az egyes államokban. Az egyházi hozzájárulás adóként történő behajtásától a teljes egyházi vagyon ellenőrzéséig sokféleképpen valósul meg. Bármilyen anyagi támogatás azonban lehetőséget nyújt az adott országban az egyházi ügyekbe való beleszólási jog, a *ius inspiciendi* érvényesítésére. Egyes államokban, melyek ideológiai harcot csak a propaganda eszközeivel folytatnak, legfőljebb az a cél, hogy az egyházakat kiszorítsák a nevelésből; másutt azonban az istentiszteletre és a vallás belső dolgaira korlátozzák az egyház működését.

Ebben a kérdésben perdöntő, hogy az egyházakat, vagy az egyes egyházakat, mint azelőtt hazánkban, közjogi vagy magánjogi testületnek tekinti-e az állam. Az első esetben fölhasználhat bizonyos állami eszközöket a vallás védelmére, valamint fölléphet az államjogi korlátozások, a megszorítások, az előírások, a közjogi, tehát quasi (minthogy más *ius publicumot* az állam nem ismer) az állami egyházszervezet ellen.

Korunkban lényegében az állam és az egyház szeparációjának sikere attól függ, hogy az adott állam mennyire tartja tiszteletben a személyi szabadságjogokat, mennyire tartja magára nézve kötelezőnek a többségi vagy a kisebbségi sorsú állampolgárok személyes öhajának érvényesítését az oktatás, a nevelés vagy a kultúrpolitika területén. Ha az államszervezet vagy a politikai hatalom elhivatottságot érez arra, hogy polgárait az általa helyesnek tartott irányban átnevelje, vagy jogot formál arra, hogy valamilyen csoportot elnyomjon, háttérbe szorítson, akkor az egyházak számára kedvezőbb, ha a teljes különválasztást szorgalmazza. Mivel pedig továbbra is számolni lehet az állam irányítását kezükben tartó politikai erők felfogásának módosulásával, nézetünk szerint ma a magyar egyházak fő problémája nem az, miként szorítsák rá az államot, hogy közreműködjék az egyházi célok megvalósításában, hanem az: miként szabaduljanak meg az állami ellenőrzéstől és gyámkodástól, miközben természetesen biztosítania kell tagjaiknak mint teljes jogú állampolgároknak vallásuk közösségi és egyéni gyakorlásának összes feltételét.

Amint érzékelhető, ez részben napi politikai kérdés is. Veszélyes tehát hosszú időre megkötni az egyházak helyzetét az államban ilyen forrásban lévő politikai helyzetben, melynek fő mozgásiránya a politikai szabadságjogok tágabb elismerése felé tart. Különösen veszélyes lehet ez a katolikus egyház számára, mert kettős helyzetben van az állammal szemben. Egyrészt ma már általában elismert és adott helyzetnek tekintendő, hogy az egyház területileg másodrangú szervezet; másrészt viszont a katolikus egyház helyzetének körvonalazásánál óhatatlanul szerepet kap a nemzetközi jogi szempont is. A nemzetközi jog pedig nincs alávetve a politikai mozgásoknak, vagy csak jóval kevésbé, mint a belső jog. Könnyen lehet tehát, hogy abban a reményben fogadjuk el a most kínálkozó, helyzetünket jobbitó megoldásokat, hogy majd a helyzet változásával ezeket is újra lehet fogalmazni; viszont az újrafogalmazás igényét majd azzal utasítja el a hatalom, hogy a nemzetközi jog szintjén kötik őt a megállapodások.

Ebből a szempontból kell tehát egyházi oldalról megközelíteni a vallásról hozandó törvényt. Nézetem szerint ugyanis a nemzetközi jogban is kifejezetten kedvező irányú fejlődés tapasztalható, amelynek gyümölcseit indokolt volna bevárni a problémakör hosszú távra szóló rendezéséhez.

Arra gondolok, hogy a középkori „*respublica christiana*” szemléletet felváltó területi felségjog-szemlélet, amely a totalitárius állam jogpozitivizmusában csúcsonyult ki, s amelynek elve szerint „minden állam belügye, hogy mit tesz saját határain belül” s hogy „minden törvényes, amit az állam törvényesít” — megingott századunk szörnyű diktatúráinak hatására. Az ENSZ alapokmánya, a helsinki egyezmény, számos nemzetközi fórum

megnyilatkozása azt mutatja, hogy a világ országai számára már nem közömbös, hogy mi történik a másik ország határain belül. Tudatosodik a gondolat, hogy „amint nem lehet szabad a nemzet, amely más népeket elnyom”, nem érezheti magát biztonságban szabadnak az egyes állampolgár sem államban, sem azon kívül, amíg létezik a lelkiismereti szabadság korlátozása bárhol a világon. Ez a szemlélet óhatatlanul az egyházak nemzetköziségének elismeréséhez fog vezetni azon jog elismerése kapcsán, amely lehetőséget ad minden országnak minden polgárának más országok polgáraival való kapcsolattartásra, a velük való szolidaritásra, együttműködésre. Ezt a szolidaritást a világ proletárai egységének hangoztatásával éppen a szocialista országok vezető ideológiája véste a köztudatba, s hatása nyilván a jelzett irányban fog mutatkozni. Nincs értelme ilyen nemzetközi politikai helyzetben esetleg lemondani az egyház nemzetek feletti kapcsolatairól, feladni azokat egy esetleg pillanatnyilag kedvezőbb helyzet elérésének reményében.

Az előadottakból nyilván kitűnik, hogy egy esetleges új egyházi törvényben az állam és az egyház szétválasztását s minél kisebb együttműködését szorgalmazzuk. Figyelembe véve azt az alapelvet, amit a ma érvényes osztrák konkordátum tartalmaz: az állam és az egyházak elismerik, hogy az egyik rendje és normális működése szükséges, illetve hasznos lehet a másik számára is; ezért nem zavarják egymást, sőt amennyiben az egyházak működésük során híveik kívánságára részt vállalnak az állami feladatokból, melynek ellenértéke az állami költségvetésben megtakarításként jelentkezik, az egyházak térítésre tarthatnak igényt.

A jelenleg érvényes magyar alkotmány megadja ennek lehetőségét, amikor 63. §-ában előírja: 1. A Magyar Népköztársaság biztosítja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás gyakorlásának jogát. 2. A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól. Ha a ma is érvényes alkotmány rendelkezései megvalósulnának a gyakorlatban, ez azt jelentené, hogy az egyházak elválnak az államtól: az állam tehát nem igényel felettük gyámkodási jogot, hagyja őket szabadon működni; igaz, nem is biztosít egyházi tevékenységükhöz semmiféle külön támogatást, csak abban a körben „számol el” velük a piac törvényei szerint, amelyben az állami költségvetéshez tartozó feladatokat vállalnak át. Ez ma a gyakorlatban azt jelentené, hogy az állam az iskolákban nem biztosít vallásoktatást, de nem is hirdet „hivatalos, kötelező” ideológiát, világnézetet; nem támogatja a szorosán vett lelkipásztori munkát; ha viszont az egyházak iskolát, kórházat, szociális otthont vagy bármely olyan kulturális, szociális létesítményt tartanak fenn, amely egyébként állami költségvetésből lenne fenntartandó, és az állampolgároknak ezen joron ingyenes vagy kedvezményes szolgáltatásokat nyújt, ha az ilyen létesítményt az állampolgárok az állami létesítmény helyett szabad választás alapján igénybe veszik, az állam az így jelentkező költségvetési megtakarítást az egyházaknak átutalja.

Másrészt az alkotmány azt jelenti, hogy e lelkiismeret szabadságát az állam nem korlátozza; a lét alapigazságairól mindenki meggyőződése szerint formálhatja hitét; meggyőződése szerint fogadhatja el a rá kötelező erkölcsi törvényt. Ezek a jogok a kisebbséget is megilletik a többséggel szemben (ma hazánkban nem is biztos, hogy nem a többség ragaszkodik-e hozzájuk a kisebbséggel szemben).

A vallás szabad gyakorlásának joga azt jelenti, hogy hitét mindenki nyilvánosan megvallhatja; a saját lelkiismerete szerinti kötelező parancsokat betarthatja; erre nemcsak egyedül, de közösségben is jogosult; a hitét taníthatja, terjesztheti.

Amennyiben ezek a jogok érvényesülhetnek, véleményem szerint egy nem eleve keresztény államhatalommal szemben feltétlenül, de egy magát kereszténynek valló államhatalommal szemben is érdemesebb lemondani az államegyháziságból származó jogokról.

Mínthogy a ma is érvényes alkotmány alapot ad az állam és az egyházak közötti viszony korrekt rendezésére és azt e részében a várható új alkotmány nyilván nem fogja

módosítani, tulajdonképpen nem új egyházi törvényre van szükség, hanem a régebbi, az egyházat az állammal és az államot az egyházzal szemben kötelező megállapodások módosítására. Ha azonban ezt az alkotmány alapján új törvényben tesszük, abban arra tanácsos törekedni, hogy a különválasztás terén lépjunk előre, s ne a kölcsönös jogok és kötelezettségek szaporításában.

Lássuk most már az új törvényre tehető javaslatot, annak tükrében, hogy annak meghozatalát az igazságügyi kormányzat elhatározta:

A javaslatnak a különválasztás gyakorlati pontosítását kell szolgálnia. A jogász számára idekíváncskodnék még egy olyan pont, amely az állam oldaláról az egyház fogalmát rögzíti. Ez egyébként a II. Vatikáni zsinat által elfogadott, a lelkiismeret szabadságát deklaráló és egyházunk más vallási közösségekhez fűződő kapcsolatait rögzítő határozataival is összhangban lenne.

A javaslat következő része az egyházi szervezet rendezéséről szólna. Itt az állami ius inspirandi körülhatárolása a lényeg. Valószínű, hogy a püspökök kinevezésének előzetes állami jóváhagyására vonatkozó szabály minden elvi különválasztás ellenére sem szüntethető meg.

Indokolt rögzíteni a szerzetesrendek és vallási társulások működésének alapszabályait, hogy az állam és az egyház különválasztása esetén e közösségek egyrészt a belsőleg kötelező kánonjog szerint működhessenek, másrészt tagjaikra az állami törvény mint állampolgárokra is vonatkozzék. Fel fog merülni a szerzetesi szegénységgel kapcsolatban a rendi vagyon és a szerzetesek öröklésének kérdése; ha a javaslat erre nem tér ki, nem érdemes ma ezt a részlettémát vita tárgyává tenni.

Indokolt rendezni az egyházak világi tevékenységét. Itt elválasztandó az egyházi személyek képzése, ezen a területen az egyházak önállóak. A fent mondottak szerint biztosítani kell az állammal párhuzamosan üzemeltetett intézmények, iskolák, kórházak stb. államon belüli összhangját és egyenrangúságát, fedezeti alapjának elszámolását. Rendezni kell a vallásoktatás kérdését, amelyet eddig államegyházi szemlélet alapján oldottak meg, míg szerintem helyesebb volna azt az állami oktatástól különválasztani. Végül szabályozni kell az állami intézményekben nyújtandó lelki gondozás kérdését, mint minden állampolgárt megillető jogot. (Állami szemmel nézve, ha valaki büntetésből személyes szabadságától, levelezési szabadságától stb. megfosztható, elvben bírói határozattal megfosztható lenne a közösségi vallásgyakorlat jogától is.) Ám a megfosztás nem lehet börtön-, vagy különösen kórházi rendelkezés tárgya.

Rendelkezni kell az egyházi vagyonról. Itt véleményem szerint annak elismertetése a cél, hogy az egyházi szervek (és személyek?) vagyona elsősorban egy egyházi fővagyon része legyen, és csak mint ilyen tartozzék az állami főtulajdon alá. Azaz a megszűnő egyházi szerv, az elhalt egyházi személy örököse a kánonjog szerint előbb az egyház s csak ennek megszűnése esetén az állam. (Ezt egyházi világi személyek esetén lehet eltérően is rendezni.) A kánonjog mint belső szabály elfogadtatásán legyen a hangsúly. Fontos az egyházak hitterjesztő, propaganda tevékenységének szabályozása: az itt elvárható maximum az állami szervek és állampolgárok részére is biztosított jog a sajtóhoz és könyvkiadáshoz, melyet az alkotmány ma is tartalmaz; s melyet csak érvényre kellene juttatni. A vallás hirdetésének ellenőrzés nélkül kell történnie az egyházi létesítményekben és rendezvényeken. Rendezendő az egyházak és az állam kapcsolattartása. Ám éppen a különválasztás miatt az egyházak nem írhatják elő a kormánynak, hogy saját egyházakkal kapcsolatos igazgatási feladatait milyen szerv útján látja el. A lényeg, hogy a törvény megtartása független bírósági szerv ellenőrzése alá tartozzék, mert erre a minisztérium sem garancia; például az alkotmánybíróság hatáskörébe, felerészben az egyházak részéről delegált külön tanácsokban. Árnyaltan fogalmazandó az egyházi személyek büntetőjogi védelme, valamint az egyházi titkokra vonatkozó védettség rendezése, hogy állami jogba ne ütközzék és ne jelentsen jogot privilegizált elbánásra.